

В. Сергєєв

На зламї - 2

Землі сучасної Світловодщини у складі Кременчуцької губернії

(Серпень 1920 – листопад 1922 р.р.)

Відправною точкою у недовгій історії Кременчуцької губернії прийнято вважати 30 липня 1920 року. Дійсно, декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, що був оприлюднений тієї днини, де-юре визначив нову адміністративно-територіальну одиницю як твердий факт радянського будівництва в Україні.

Проте, слід зауважити, що підготовча робота з цього приводу розпочалася значно раніше. Підтвердження тому знаходимо у матеріалах тодішнього Кременчуцького міського виконавчого комітету. На засіданні від 6 липня було прийнято постанову про відрядження керівних посадовців виконкому з емісарськими повноваженнями задля попереднього обстеження ситуації у Кобеляках (Камінський), Хоролі (Слонімський), Олександрії (Морозовський), Чигирині та Черкасах (Слонімський).

Врешті-решт, після тривалих узгоджень декрет побачив світ. Позаяк цей раритетний документ фактично невідомий широкому загалу, варто буде навести його повний текст:

"Исходя из политических, экономических и административных соображений, Президиум Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 8 июля и дополнительно 30 июля 1920 года

ПОСТАНОВИЛ:

Образовать Кременчугскую губернию в составе уездов:

1.Золотоношского, 2.Кременчугского, 3.Хорольского (бывш. Полтавской губ.), 4.Чигиринского, 5.Черкасского (бывш. Киевской губ.), 6.Александрийского (бывш. Херсонской губ.) с губернским центром в Кременчуге.

А. Всем отделам Кременчугского Исполкома с момента опубликования сего, вменяется в обязанность развить свою работу в губернском масштабе.

Б. Золотоношскому, Хорольскому, Александрийскому, Кременчугскому, Чигиринскому, Черкасскому Исполкомам руководствоваться с момента опубликования сего распоряжениями и постановлениями нового губернского центра в городе Кременчуге.

В. Полтавскому, Киевскому и Херсонскому губисполкомам вменяется в обязанность перевести все оставшиеся кредиты по Золотоношскому, Кременчугскому, Хорольскому, Черкасскому, Чигиринскому и Александрийскому уездам в распоряжение Кременчугского губревкома.

Г. Всем центральным и местным учреждениям вменяется в обязанность с момента опубликования сего изменить соответственно с этим свои распоряжения как в отношении распределения кредитов, так и в области всякого рода сношения.

Д. Временно образуется Кременчугский губревком в составе:

1. Т. ПУГАЧЕВСКИЙ - председатель.
2. Т. АРБУЗОВ - зам.председатель
3. Губвоенком.
4. Предпродкомгуб.
5. Предгубчека.

Настоящее постановление входит в силу с 15 августа 1920 г.

Председатель ЦИК Украины ПЕТРОВСКИЙ.

Зав. наркомвнудел ГРАНОВСКИЙ.

Секретарь ЦИК КАБАНЕНКО."

Наразі важко оцінити ступінь ефективності запропонованого перекроювання адміністративної мапи. Принаймні, поточна діяльність губернского уряду – тимчасового губернского революційного комітету (Губревкому) протягом перших місяців існування (серпень – жовтень 1920 року) визначалася виключно злободенними «вимогами моменту». Щоправда, й особливого вибору у членів ревкому не існувало. Адже варто прочитати інформаційні зведення того часу для переконання в тому, що більш несприятливої обстановки для масштабної перебудови роботи годі і шукати.

Внаслідок активізації антибільшовицьких повстанських загонів робота радянських органів у кількох волостях Олександрійського та Чигиринського повітів була зведена нанівець. Радянська влада фактично припинила своє існування у місцинах, хоч трохи віддалених від залізничних шляхів сполучення та повітових центрів. Справа дійшла до відвертих нальотів на Новогеоргіївськ та Олександрію! Систематичний терор, спрямований проти міліціонерів, активістів Комітетів Незаможних Селян (КНС), працівників волосних та сільських установ призвів до фактичного безвладдя. Навіть губерньське керівництво на одному із засідань було вимушене визнати, що «...в уездах наблюдается слабость, расхлябанность всего советского аппарата...». Поживним ґрунтом для поширення антурядових настроїв у середовищі пересічного селянства був одіозний державницький курс правлячої партії у руслі «воєнного комунізму» і, зокрема, такі його складові, як заборона вільної торгівлі хлібом та насильницька продовольча розкладка. До того ж, в цей самий час війна з військами армії генерала П.Врангеля входила у вирішальну фазу, і Кременчуччина разом з прилеглими територіями була найближчим тилом військ радянського Південно – Західного фронту. Звісна річ, що перебування на території краю великої кількості військових частин призводило до реквізицій продовольства, фуража, коней та ін., додатково загострюючи внутрішню ситуацію.

Перше засідання відбулося 16 серпня 1920 року, тобто наступної днини після оприлюднення декрету. Вже тоді чітко визначалися пріоритетні напрямки діяльності новоспеченого ревкому, а саме:

- Номенклатурні призначення відповідальних працівників губернських та повітових установ, безупинна кадрова ротація;
- Налагодження добросусідських взаємовідносин із командуванням військових частин, розквартированих в межах краю;
- Виконання планових показників продовольчої розкладки на 1920-й рік;
- Придушення повстанського руху (або, використовуючи тодішній лексикон, «бандитизму»);
- Відправка на врангелівський фронт рекрутських команд;
- Подолання паливної кризи тощо.

Зовсім не випадково в цьому переліку кадрове питання обіймає чільне місце. Адміністративним структурам губернії в цілому і повітів зокрема вкрай не вистачало відданих та мужніх співробітників, готових накласти голову заради «великої справи світової революції». На підтвердження цього можуть слугувати фрагменти із доповіді голови Кременчуцької Надзвичайної Комісії по боротьбі з контр-революцією та саботажем Твердохлебова:

«...Комиссию я застал формально существующей... во всех областях жизни и деятельности комисии чувствовался хаос и беспорядок, отсутствие необходимых работников, технических приспособлений... Приступая к организации и реформированию Комиссии... я вынужден был знакомиться с каждым из них (співробітників – Авт.) и достаточно убедился в правильности первого впечатления: полное отсутствие понимания своих задач, расхлябанность и недисциплинированность, подобно тому, как и во всех Советских учреждениях...»[1]

Із плином часу склад губревкому збільшувався. Якщо на першому засіданні були присутні лише п'ятеро (Пугачевський, Савицький, Логвинов, Курятников, Ключников), то вже два місяці по тому, 11 жовтня, кворум сягав сімнадцяти осіб (Казинський, Богданов, Савицький, Магон, Колтунов, Фейгедінг, Свистун, Хомик, Балковенко, Віктор, Слонимський, Соломенков, Спасский, Копелев, Борухович, Тойхман, Василенко) [2].

Протягом тривалого терміну ревком вимушений був погоджувати свої дії з керівництвом 6-ої армії (командуючий – К.О. Авксентьевський, член Революційної Військової Ради – В.П. Потьомкін, начальник штабу – В.К. Токаревський), яке з усім своїм почтом розмістилося у найкращих готелях Кременчука «Одесса», «Большая Московская», «Италия» тощо. (Власне кажучи, вищезгадана паливна криза виникла внаслідок ревізії 8 тис. куб.саженів дерев на потреби розквартированих в межах губернії військових підрозділів. Запобігти ймовірній катастрофи вдалося завдяки терміновим лісозаготівлям у Черкаському, Кременчуцькому та Олександрійському повітах. При цьому організації та установи вимушені були розраховувати на власні сили). Крім того, в Кременчуці було розгорнуто мережу шпиталів для 5 000 важкопоранених червоноармійців. Під військові лазарети було відведено приміщення Технічного залізничного училища, Вищого початкового училища, Аудиторії, Губернського партійного комітету, клубів «Інтернаціонал» та «Комсомол», Революційного трибуналу, Гарнізонного клубу.

Серед інших заходів Кремгубревкому, безпосередньо пов'язаних із допомогою діючій армії, слід відзначити такі:

1. Відправка до Катеринослава добровільних військових формувань для поповнення лав червоноармійських фронтових частин. Зокрема, у вересні 1920 року із числа членів повітових КНС губернським коштом було виряджено два кавалерійських ескадрони загальною чисельністю 300 вершників (Хорольський повіт – 50, Кременчуцький повіт – 30, Золотоніський – 50, Олександрійський – 70, Чигиринський – 30, Черкаський – 70)[3].
2. Мобілізація в'язнів міських буцагарень.
3. Збір теплих речей (кожухів, свит, валянок) у рамках Тижня Червоної Армії.
4. Активізація розшуку військових дезертирів місцевого походження.
5. Вилучення зброї у населення.

Після розгрому врангелівців у Північній Таврії (кінець жовтня 1920 року) управлінський апарат 6-ої армії перебазувався ближче до Криму. Таким чином Кременчуччина змінила статус прифронтової території на відносно спокійний стан третього стратегічного ешелону. У листопаді повіти губернії перетворилися на місце розквартирування військ внутрішньої служби (ВНУС) – спеціальних воєнних формувань, започаткованих постановою Ради Праці та Оборони від 01.09.1920 року. Вони мали за мету охорону шляхів сполучення, важливих підприємств, складів, установ зв'язку та інших стратегічних об'єктів [4]. За даними Державного архіву Полтавської області, станом на 15 листопада 1920 року в межах Хорольського, Олександрійського, Чигиринського, Черкаського та Кременчуцького повітів базувалися частини 23-ої бригади ВНУС у складі 67, 68, 69 полків, 216-го окремого батальйону, окремої легкої батареї, окремого кавалерійського ескадрону загальною чисельністю 5674 багнетів та сабель [5]. Саме на ці частини покладалося губернське керівництво під час проведення завершального етапу продовольчої кампанії 1920 року. Задля кращого з'ясування її сутності варто навести розміри продовольчих стягнень по 2-х повітах.

Отже, протягом календарного року мешканці Олександрійського повіту мали здати державі 5 500 000 пудів зернового фуражу, 2 546 пудів жирів, 195 380 пудів худоби живою вагою, 1 701 пудів птиці, 3 287 517 шт. яєць, 485 000 пудів овочів, 350 000 пудів олійних культур. В свою чергу, жителі Хорольщини зобов'язувалися надати у розпорядження відповідних органів 2 245 200 пудів зерна, 170 000 пудів незернового фуражу, 17 999 пудів олійних культур, 20 200 пудів худоби, 64 800 шт. птиці, 91 800 пудів картоплі [6]. Координацією заходів, спрямованих на виконання планів розкладки займався міжвідомчий колегіальний орган – Губернська військово – продовольча Рада, за кількістю членів (голова губревкому, губернський військовий комісар, голова Губернського продовольчого комітету) прозваний «Губпродвоенстройкой». Підпорядковані йому повітові «трійки» мали в своєму розпорядженні військові загоны у кількості 400 овків при 3-х кулеметах та 50 кіннотників у кожному. Експедиції, що неодмінно супроводжували насильницьке вилучення продовольства, лише роздмухували антибільшовицькі настрої серед селянського загалу. Тому не дивно, що вже за першої появи на теренах Знамянської, Дмитрівської, Новогеоргіївської, Новостародубської, Краснокам'янської, Верблюзької волостей рейдуючих загонів дивізії отамана Блакитного місцеві органи влади опинилися у фактичній ізоляції і припинили своє існування. Інформаційні зведення про стан у Олександрійському повіті, датовані кінцем серпня – початком вересня 1920 року, рясніють фразами на кшталт:

«...Уезд охвачен бандитизмом. Главные бандитские силы сконцентрировались в Красно-Каменской, Бого-Явленской, Куколовской, Звенигородской волостях во главе с атаманом Клипачем. Мелкие отряды Хмары, Сирко, Бабенко оперируют в Васильевской, Цыбулевской, Петровской, Диковской, Павлышской волостях...» (30 серпня) [7];

«...Бандитизм охватил весь уезд...» (8 вересня) [8];

«...Бандитизм развивается, население в подавлении бандитизма активного участия не принимает...» (20 вересня) [9].

Ситуація настільки загострилася, що деякі населені пункти довелося в буквальному сенсі слова в і д в о й о в у в а т и силами регулярних військових частин. Зокрема, у оперативного-розвідувального зведенні начальника штабу тилу Кременчуцької губернії від 02.09.1920 року йшлося про наступне:

«Комбат 322 доносить, что первая и вторая рота выступила для занятия Андрусовки. По донесению Агентурной разведки, высланной в Янов, что 20-25 вёрст и Глинск, что 25-30 вёрст северо-западнее Александрии, банда численностью до пятисот штыков при трёх пулеметах и орудии прошла 31/ VIII 20 года мимо Глинска по направлению Чигирина. 1 сентября утром Чигирин занят бандой, неизвестной численности. По сведениям войсковой разведки села Подорожное, Карповка, Вороновка, Дюшки образовали банду из мобилизованных. В селах Чигиринского и Александрийского уездов сильна Петлюровская агитация. Власти нигде нет. Милиция всюду обезоружена...» [10]

І для повноти картини ще фрагмент із документу:

« Сводка по Кременчугской губернии на 3-е сентября 1920 года.

...Александрийский уезд. По выяснению банда, произведшая 26/VIII налёт на Новогеоргиевск, разгромила все учреждения. Банда теперь обосновалась в Калабарской, Подорожанской волостях Чигиринского уезда. Связь с уездом, в связи с развитием бандитизма, почти прервана. Принимаются меры к её восстановлению...» [11]

Без перебільшення, в ті осінні дні Олександрійщина, як і інші повіти Кременчуцької губернії перебувала на порозі масштабного селянського повстання. Тому губревком вимушений був вдатися до введення на території регіону військового стану. На місцях були утворені військово-революційні комітети (ВРК) із надзвичайно широким колом повноважень. Розглянемо їхню діяльність на прикладі Олександрійського повітового військревкому. Він був утворений 13 жовтня 1920 року. Очолив його професійний революціонер Кляров.

Із перших днів існування Олександрійського ВРК керівництво цієї владної інституції взяло курс на безжалне приборкання національного повстанського руху шляхом відновлення практики захоплення заручників із заможних верств населення, спалення хат у т.зв. «бандитських» селах тощо. Ці репресивні акції провадилися за активної участі бійців 1-ої та 2-ої Кінних Армій, які після захоплення Криму отримали завдання ліквідувати повстанські формування, що рейдували Середньою Наддніпряниною. Використовуючи чисельну перевагу, краще технічне озброєння, багатий бойовий досвід, конармійці досить швидко розсіяли розпоршені на великій території загоони повстанців. Проте, повного знищення досягти так і не вдалось. За першої ліпшої нагоди малочисельні групи завдавали дошкульних ударів по залізничних станціях, комунікаціях супротивника тощо. Так, 23 листопада 1920 року внаслідок нальоту одного із холоднорських отаманів на станцію Знамянка до рук нападників потрапили командир ескадрону одного із будьоннівських полків, 10 червоноармійців, 59 коней, 78 седел, 44 гвинтівки, 2 400 патронів, 48 шабель, 1 револьвер системи «наган», а також ескадронна бібліотека у кількості 48 книжкових примірників [12].

Заради досягнення більшого ефекту у справі «викачування» (саме такий термін використовується у тогочасних документах) продовольства з населення територію повіту було розподілено на 8 районів: Олександрійський, Знамянський, Новопраський, Новогеорґієвський, Павлівський, Новостародубський, Глинський, Новгородківський. У кожному з них було зорганізовано районний партійний комітет, районний віділок міліції, районний продовольчий комісаріат та комендатуру. В свою чергу, на рівні сіл було запроваджено мережу сільревкомів, до яких входили очільники місцевих виконкому, КНС та партосередку. Таким чином, протягом нетривалого терміну було відбудовано владну вертикаль, що дозволило стабілізувати внутрішнє становище. Щоправда, незважаючи на всі адміністративні пертурбації, каральні санкції по відношенню до «куркулів» та ін. слід визнати, що продовольча кампанія 1920 року завершилася повним фіаско. Про це свідчать дані секретного політичного зведення по Кременчуцької губернії на 23 грудня 1920 року.

«...АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ УЕЗД. Настроение крестьян неопределённое; в Глинском и Знаменском районе наблюдается успех Петлюровской агитации. Местные органы власти неработоспособны, в большинстве случаев во главе волисполкомов/Глинский и Новогеоргиевский районы/, стоят лица, незнакомые с политикой и распоряжениями власти.

Бандитизм развит в Знаменском районе и отчасти в Глинском, в которых наблюдается также сочувствие крестьян к бандитизму; борьба ведётся. Недоступны для продработы волости: Субботовская, Знаменская, Диковская, Дмитровская, Стецовская, Верблюжская, Иванковецкая, а особенно Цыбулёвская и Красносельская. Развёрстка проходит лишь изредка добровольно; результаты применения воинской силы благоприятны. Применяются также при отказе от выполнения развёрстки взятие заложников и конфискация имущества. Используются операции отряда по борьбе с бандитизмом.

По уезду поступило по 15-е декабря зерна – 406.676 пудов – 7,3 %, скота - 4 472 гол. – 26,2 %, птицы – 500 пудов – 6,5 %, картофеля – 39 294 пудов – 10,9 %, капусты – 7 431 пуда – 12,3 %, бураков – 7 932 пуда – 26 %, луку – 71 пуд – 0,7 %, пеньки – 492 пуда – 4,3 %, рабочих волов – 24 гол... Мешочничество в уезде идёт на убыль, тормозит работу заградотрядов вмешательство проходящих воинских частей...» [13].

Щодо ж загальногубернських показників продрозкладки слід відзначити, що протягом 3-х місяців (1 вересня – 1 грудня 1920 року) вони, згідно доповіді губернського продовольчого комісара Богданова на ім'я голови Особой продовольчої комісії Південного фронту М. Владімірова від 12.12.1920 року, становили 960 214 пудів зерна, 8 992 голів рогатої худоби, 166 волів, 6 468 вівець, 1 895 свиней, 51 798 пудів овочів, 87 245 пудів картоплі, 300 885 пудів фуражу [14]. На засіданні з'їзду повітових продовольчих комісарів Кременчуцької губернії той же самий Богданов оприлюднив відсоткове виконання плану. Цифри були приголомшливими: виконання хлібної розкладки по губернії складало 7 %, м'ясної – 17%, овочевої – 23 %, олійної – 15 %, поставка сіна – 23 %, поставка соломи – 20 % [15]. В певній мірі кричущий зрив продзаготівель був зумовлений двома взаємопов'язаними чинниками, а саме відвертою слабкістю радянських установ на місцях і відверто недалекоглядними діями командування окремих армійських частин, що начебто слугували надійною запорукою «революційної законності та порядку». Так, недобру пам'ять лишили по собі у мешканців Олександрійщини бійці та командири 2-ої Кінної армії (командуючий – П.К. Миронов). Залишаючи поза увагою явну обмеженість паливних ресурсів міста, червоні кавалеристи без будь – яких докорів сумління реквізували увесь наявний міський запас дров. Серед інших «подвигів» конармійців фігурували експропріація усіх млинів, їдалень та пекарень; захоплення під загрозою застосування зброї службових приміщень повітового ревкому; ініційований Особливим відділом допит та подальше звільнення з посади начальника Олександрійської повітовою Надзвичайної комісії по боротьбі з контр-революцією без узгодження з губернським відділом; і, зрештою, самовільне привласнення більшої (і кращої) частини меблів повітревкому. На закінчення варто згадати про категоричну відмову начальника штабу армії М.К. Щьолокова надати військову допомогу у кількості 2 000 шабель для боротьби із отаманією навколишніх територій.

На момент залишення частинами 2-ої Конармії (середина жовтня 1920 р.) остаточно сформувалася адміністративна структура повітового ВРК, до якої входили: відділи управління, міського господарства, народної освіти, соціального забезпечення, фінансовий, юстиції, охорони здоров'я, рада профспілок, комітет з питань праці, рада народного господарства. Спектр проблем, що вирішувалися членами ревкому під час пленарних засідань, відзначався широчінню і строкатістю. Ось далеко неповний перелік питань, що перебували на порядку денному у різні часи існування комітету: «Про грошове питання», «Паливне питання», «Про організацію пожежної команди», «Про робітничо – селянську інспекцію», «Про надання кредиту відділу управління», «Про націоналізацію друкарень повіту», «Про боротьбу з дезертирством», «Про електричне освітлення», «Про міліцію» тощо [16]. До слова кажучи, начальник Олександрійського повітового відділу робітничо-селянської міліції Дегтяр, певне, зітхнув з полегшення після від'їзду з міста конармійців. Принаймні, він щиро бідкався під час виступу на губернському з'їзді міліціантів (17.11.1920 року), що не наважився зорганізувати згідно інструкції кінний резерв у кількості 50 вершників з-за побоювань вірогідної реквізиції сідел. До того ж, за словами Дегтяра, зайняття кавалеристами усіх міських казарм практично унеможливило переведення штатних працівників відділу на казармове положення.

Серед інших проблем молодой олександрійської міліції були також

- Недостатнє озброєння (258 гвинтівок на 938 співробітників);

- Великі кадрові втрати (44 мільйонера загинуло внаслідок терактів, у сутичках з повстанцями та ін.);
- Вкрай низький рівень довіри до діяльності радянських установ загалом з боку місцевого населення [17].

Піднесення авторитету радянської влади серед краян було неможливим без кадрової революції у місцевих виконкомах, КНС та партійних осередках. Практично водночас по всіх повітах губернії наприкінці грудня 1920 – на початку січня 1921 років було проведено з'їзди місцевих Рад, що призвели до повної зміни волосного керівництва. Зокрема, у Новогеоргіївську протягом 3 – 4 січня 1921 року відбувся 5-й з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських делегатів. Згідно рішення, прийнятого 126 народними обранцями (85 – від селян, 8 – від червоноармійців, 33 – від професійних спілок), до складу волосного виконавчого комітету були обрані Забела, Ніскоус, Карпинський, Михайленко, Бондаренко, Лященко, Ступник, Біленький, Тарасенко [18]. Окрім «чистки» виконкомів, надважливим завданням було поновлення роботи головної опори Радянської влади на селі – комітетів незаможних селян. Наприкінці січня 1921 року в межах Кременчуцької губернії налічувалося 719 КНС проти 538 у жовтні 1920 року [19]. В історії краю розпочинався переломний етап.

* * * * *

Протягом 1921 - 1922 років у повітах та волостях Кременчуцької губернії відбувався складний, іноді вкрай болючий перехід до якісно нових форм місцевого управління та господарювання. При цьому докорінна реорганізація торкнулася всіх сторін суспільного життя краю. Власне кажучи, саме тоді Радянська влада остаточно затвердилася у Середньому Подніпров'ї та Понадтясминні. Ця обставина має спонукати мешканців сучасних Кіровоградщини, Полтавщини, Черкащини до особливої уваги щодо подій, про які далі піде мова.

Заради зручного ознайомлення читачів із фактами та статистичними даними, здобутими внаслідок опрацювання фондів Державного архіву Полтавської області, увесь матеріал розбито на кілька тематичних підрозділів. Кожен з них висвітлює (або надає первісний фактаж для подальшого висвітлення) певну царину життя наших земляків у ті буремні часи.

Становлення загальногубернських та місцевих органів влади

9 лютого 1921 року у Кременчуці розпочав роботу Перший губернський з'їзд Рад. Непересічне значення цього кворуму полягало в тому, що на заключному засіданні було затверджено склад губернського виконавчого комітету (губвиконкому). Загальна кількість його членів сягала 15 осіб (Грановський, Козинський, Богданов, Твердохлібов, Савицький, Мазуркевич, Свистун, Гуревич, Сагайдак, Вовченко, Дробницький, Василенко, Шнейдеров, Верескун, Дроченко). Водночас при виконкомі були зорганізовані відомчі підрозділи, що мали здійснювати контроль над діяльністю установ відповідного напрямку в межах губернії. Ось повний перелік новостворених департаментів:

- відділ управління (завідуючий - Козинський);
- продовольчий комітет (голова - Богданов);
- військовий комісаріат (комісар - Савицький);
- Надзвичайна Комісія (голова - Твердохлебов);
- відділ народної освіти (зав. - Фіалковський);
- відділ соціального забезпечення (зав. - Кошелєв);
- відділ праці (зав. - Шнейдеров);
- відділ юстиції (зав. - Костина);
- відділ охорони здоров'я (зав. - Гуревич);
- фінансовий відділ (зав. - Вольфовський);
- відділ комунального господарства (зав. - Самосадкін);
- статистичне бюро (зав. - Миславський);
- відділ видавництва (зав. - Розен);
- робітничо - селянська інспекція (голова - Яшухін);
- відділ народного зв'язку (зав. - Гольцев);
- земельний відділ (зав. - Мазуркевич).[20]

Тотожні відділи було створено в усіх підвладних повітах. Низовими владними ланками були волосні та сільські виконавчі комітети, особовий склад яких нараховував від 5 до 10 осіб, а кількість відділів була вкрай обмеженою.

У якості прикладу повсякденної діяльності периферійних виконкомів варто навести дані, що містяться у доповіді про роботу Президії Олександрійського повітового виконавчого комітету з 1 січня по 10 березня 1922 року. Протягом зазначеного терміну було проведено 24 засідання, на яких розглядалося 18 принципівих питань, в тому числі "Продовольче питання", "Паливо", "Підготовка до весняно-посівної кампанії", "Підсилення радянського апарату на місцях", "Проведення культурного податку", "Турбота про дітей", "Допомога Червоної Армії", "Кількість міліції та кримінального розшуку", "Бандитизм" тощо.[21]

Отже, спектр прикладання зусиль виконкомівського керівництва був майже всеохоплюючим. Цілком природно, що майже необмежені повноваження сусідили із персональною відповідальністю у разі прорахунків у роботі. Так, на очільників волосних виконкомів у випадку службового недбальства чекали санкції у вигляді сурової догани або навіть ув'язнення терміном на сім діб. Навіть повітові чиновники не могли бути впевненими у власній безкарності. Зокрема, згідно постанови тієї ж Президії бюро Олександрійського повітвиконкому від 17.01.1922 року

арешту за чисельні зловживання підлягали заступник повітового продовольчого комітету Степовий, члени колегії Яровинський та Болгар, бухгалтер Корф, політичний контролер зсипного пункту Білоцерківський, завідуючий райпродконторою Міщенко, завідуючий відділом переробки Богуславський, завідуючий відділом заготівель Ушанєв, власники приватних хлібопекарень Волович, Високовський, Коган. Провести арешт доручалося начальнику повітового відділку міліції Криловському. [22] (До слова, один із його попередників на цій посаді на прізвище Балабанов також був заарештований за звинуваченням у чисельних зловживаннях владою).

Слід віддати належне тодішньому більшовицькому керівництву. У кадрових питаннях воно завжди займало принципову позицію і нещадно карало будь-які прояви службового нехлюйства, не зупиняючись перед привселюдним визнанням власних помилок. В цьому відношенні показовим є гучно скандальна "справа Градизького ревкому". Його голова П.Петренко завдав величезної шкоди авторитетові Радянської влади зухвало аморальною поведінкою та безсоромним розкраданням державного майна. Після нетривалого службового розслідування ревком у повному складі опинився за ґратами. [23]

Іншою опорою більшовицького режиму були губернський та місцеві партійні осередки, чію діяльність започаткувала перша Кременчуцька губернська партійна конференція (11-12 листопада 1920 року). Тоді ж було обрано Бюро президії губкому КП(б)У у складі: Грановський, Гайгидак, Маслюк, Козинський, Вишковський, Беруняк, Іванов.

У червні 1921 року губпарком очолив екс-голова Полтавської губернської Ради народного господарства, більшовик з 12-річним партійним стажем Пантелеймон Іванович Свистун. Ось як змальовує його колишній товариш по службі:

"Слюсар за фахом, комуніст фанатичного складу, учасник громадянської війни, що двічі тікав з-під розстрілу від білих, блискучий оратор, природній психолог..."

Майже водночас з П. Свистуном до Кременчука прибув на посаду голови губвиконкому інший яскравий представник української більшовицької еліти Олександр Калістратович Сербиченко. Протягом наступних 1,5 років ці двоє людей уособлювали верховну волю вищого керівництва держави на теренах Кременчуцької губернії. Певна річ, що увагу губернських керманців в першу чергу привертала комунально-житлові та соціально-побутові проблеми мешканців Кременчука.

Взагалі, розрив між адміністративним центром та периферією був справжньою ахілесовою п'ятою всіх політичних режимів, що з калейдоскопічною швидкістю змінювали один одного в Україні протягом 1918 - 1919 років. Не стала в цьому відношенні винятком й територія Олександрійського повіту, що знаходилась на крайньому північному рубежі тодішньої Херсонської губернії. Із розукрупнення територіальних одиниць України Новогеоргіївщина разом з прилеглими територіями опинилася у безпосередній близькості від губернської "столиці".

Проте, і надалі єдиним гарантом соціальних перетворень на селі лишалися поодинокі осередки комуністів та комнезамов. У спогадах очевидця постає картина вражаючої безпорадності радянських владних структур щодо дотримання громадського спокою в провінції.

"Представителям Советской власти, партийцам, комсомольцам и КНС надо было постоянно находиться на чеку даже днём. Что же касается ночи, то как местным, так и приезжим советским и партийным руководящим работникам надо было искать на ночь такое убежище, о котором бы никто не знал. Стог сена или скирда соломы были наиболее надёжными и распространёнными убежищами для руководителей..." [24]

Серед найбільш знакових терактів варто відзначити вбивства організатора КНС у Горбівській волості Бутиріна, голів Верблюзького й Стецівського волвиконкомів Лаліменка та Вербового, ліквідація керівників загонів спеціального призначення Шаповала та Марченка, знищення всього радянського активу у с. Валява (Черкаський повіт) тощо. Багато в чому ці та подібні трагічні випадки ставали можливими з-за відсутності сталого зв'язку губернського керівництва з повітами. Тому відносна стабілізація внутрішнього життя, що відбулася протягом 1921 року, дозволила зробити перші кроки у налагодженні кінного зв'язку між Кременчуком та деякими повітовими та волосними центрами. Для цього із числа працівників місцевих відділків РСМ було виокремлено 18 міліціантів (з них 4 - з Кременчука, по 2 - з Олександрії, Дмитрівки, Красносілля, Кам'янки, Хоролу, Золотоноші, Лашівки). Вони мали згідно затвердженого графіку забезпечувати листування місцевого керівництва поміж собою. Було визначено слідувачі маршрути пересування: Черкаси-Кам'янка, Кам'янка-Красносілля, Красносілля-Дмитрівка, Дмитрівка-Олександрія, Олександрія-Бойдаківка, Золотоноша-Лашівка, Лашівка-Пирого, Хорол-Пирого, Кременчук-Пирого, Кременчук-Бойдаківка.[25]

Таким чином, створення фельд'єгерської служби надавало змогу оперативно реагувати на прояви антирадянської діяльності в межах краю. Найбільшу небезпеку становили операції повстанських з'єднань, загонів та груп. Про боротьбу з ними йтиметься у наступному розділі.

Придушення повстанського руху.

Діяльність каральних органів

Протягом 2-річного існування Кременчуцької губернії як окремої адміністративно-територіальної одиниці місцеві відділки державної безпеки та правопорядку вкупі з регулярними частинами Червоної Армії вели перманентний двобій із вороже налаштованими до правлячого режиму воєнізованими формуваннями. Найбільшу небезпеку становили загопи отаманів прославленої Холодноярської республіки, боротьба з якими червоною ниткою проходить крізь всю історію каральних органів Кременчуччини. На засіданні Чигиринської повітової наради по боротьбі з бандитизмом від 09.04.1921р. військовий комісар Турусов визнавав повну безпорадність місцевої влади:

"...Чигиринский уезд представляет собой убежище для различных банд, куда стекаются банды из других губерний и уездов; пребыванием этих банд есть Медведовский район, в коем расположен Холодный Яр... бандитское движение с каждым днём усиливается и становится угрожающим... бандиты при своих гнусных налётах пользуются красными знамёнами и формой будённовцев, а также советскими коммунистическими значками, чем объясняются в большинстве случаев жертвы со стороны красноармейцев и совработников, принимающих бандитов за советские красные части..." [26]

Образливі кліше на кшталт "петлюрівські бандити", "куркульські синки", "дрібнобуржуазні контрреволюціонери" з легкої руки складачів інформаційних зведень 1920/21 років отримали надійну прописку у науково-популярній літературі радянських часів. Офіційна історіографія доклала чималих зусиль, аби поширити у масовій свідомості вкрай одіозний образ "бандита-петлюрівця" - нищого духом іноземного наймита, історично приреченого відщепенця. Проте, на нашу думку, подібний підхід ґршіть явною тенденційністю і не відповідає реаліям.

На підставі аналізу архівних документів, свідчень очевидців та інших джерел ми пропонуємо на розсуд широкого загалу власну класифікацію основних верств, які чітко простежуються у повстанському середовищі початку 1920-х років.

Отже, першою, найменш чисельною, проте надзвичайно стійкою категорією слід вважати ідейних, непримиренних супротивників Радянської влади. Ці люди, як правило, лишалися вірними своєму обов'язкові до смертної години попри всі лаврування правлячого режиму і являли надійний кістяк загону, в якому знаходилися. Цю групу умовно можна поділити на 2 групи: а) національно свідомі патріоти України, що

прагнули за будь-яку ціну відновити її незалежність; б) представники національних меншин. Прикладом може слугувати загін росіян - старовірів під проводом Іллі Іванова, створений у с. Зибкове.

Друга, найбільш велика у кількісному відношенні, умовно може бути названа "попутниками". До неї входили вихідці із заможних родин, що внаслідок глобальних зрушень 1918 - 1920 років фактично втратили все і за будь-що прагнули помститися новій владі, а також представники так званого "середнього" селянства, які з особистих причин вимушені були перейти на нелегальний стан (страха близьких, невдоволення діями продзагону, конфлікт з керівництвом КНС тощо). Окремі прошарок складали мешканці сіл у "бандитських" районах, що постачали воякам провіант, фураж, а також слугували добровільними інформаторами щодо місцезнаходження більшовицьких військових частин. Переважна частина представників цієї групи пішла на компроміс з владою після запровадження нової економічної політики (непу).

Зрештою, третя, найменш приваблива у моральному відношенні група учасників антибільшовицького Руху Опору складалася із люмпенізованих елементів - колишніх фронтовиків світової війни, що остаточно втратили зв'язок із родинним середовищем; "перевертнів", тобто осіб, що протягом громадянської війни неодноразово переходили під прапори різних воюючих сторін; представників кримінального світу. Представники цієї групи відзначалися нелюдською жорстокістю під час розправ із прозагонівцями, міліціантами, чонівцями тощо. Після розколу повстанського руху, спричиненого популістськими заходами українського більшовицького уряду (загальна амністія 1921 року, введення продовольчого податку) вони остаточно відійшли від патріотичного крила і з плином часу утворили самостійні угруповання відверто злочинної орієнтації. Протягом другої половини 1921 - першої половини 1922 років у місцевих засобах масової інформації вкрай рідко з'являлися повідомлення про ліквідацію подібних груп силами місцевих жителів. В якості прикладу наведемо одне з них, що побачило світ в номері газети "Незможній" за 24 квітня 1921 року:

"В селі Власівці Кремінчуцького повіту отрядом незаможних селян була захоплена банда. Під час бою забито 7 чоловік бандитів і забрано в полон 9 чоловік. Взято 4 мільйони карбованців, 1 самопал, 7 кучопалів, 1 500 патронів..."

Щодо стратегії повстанських дій в межах Олександрійського повіту слід виокремити кілька етапів:

I. Серпень - жовтень 1920 р. Піднесення національно-визвольного руху внаслідок рейду Степової дивізії отамана Блакитного (К. Пестушка). Успішний штурм загонами П. Хмари Олександрії. Встановлення контролю над низкою волостей (26.08.1920 року військами отамана Палія (С.Клепача) взято м.Новогеоргіївськ). Паралізовано роботу місцевих радянських установ. Зрив продзаготівельної кампанії 1920 року.

II. Листопад 1920 - березень 1921 р.р. Період рівноваги сил. Відхід Степової дивізії на територію Катеринославської губернії. Хвиля репресій щодо учасників Руху Опору з боку спецдірозділів 1-ої Кінної армії. Різне зростання кількості терористичних актів по відношенню до представників місцевої адміністрації. Чисельні напади на військові частини та продзагони.

III. Квітень 1921 - квітень 1922 р.р. Корінний перелом у протистоянні із владою, і, як наслідок, фактичний саморозпуск переважної більшості формувань з-за повернення до рідних домівок повстанців селянського походження. Багато в чому кінцевий результат зумовлений комплексом превентивних засобів з боку Радянського уряду, зокрема:

- заміна продрозкладки фіксованим продуктовим податком;

- проголошення широкої та диференційованої амністії всім членам антиурядових збройних формувань. Зокрема, особи, яким інкримінувалося скоєння дій, гідних вищої міри покарання, мали у разі добровільної явки відбутися покарання у вигляді 5 років тюремного ув'язнення. Решта ж взагалі звільнялася від будь-якої відповідальності.

- застосування децимаційних розстрілів в разі нападу на представника радянської адміністрації або військовослужбовця РСЧА. Страті за жеребкуванням підлягали заможні селяни - мешканці сіл, поблизу яких було скоєно теракт. Складання попередніх списків жертв відбувалося за двома категоріями - "заручників" та "відповідальних" (рос. - "ответчиков"). Як правило, до "заручників" відносилися найбільш заможні селяни ("куркулі"), що мешкали у місцях особливого скупчення збройних формувань (Ставидлянська та Голоківська волості Чигиринського повіту, Городищенська волость Черкаського повіту, Верблюзька та Богоявленська волості Олександрійського повіту тощо), а також близькі родичі повстанців. "Заручники" чекали своєї долі у в'язниці губернської ЧК і широко залучалися до робіт з благоустрою міста.

На відміну від "заручників", "відповідальні" мешкали разом із сім'єю і притягалися до покарання тільки після здійснення замаху на життя радянського урядовця в межах їхнього населеного пункту. При цьому страті підлягало подвійне число жертв проти кількості загиблих від рук повстанців. Згідно наказу Київської Окружної Ради по боротьбі з бандитизмом від 30 травня 1921 року встановлювалася рознарядка визначення "відповідальних" пропорційно статусу населеного пункту (у селі - 1 "відповідальний" на 20 хат, на висітках - 1 на 10) [27].

У фондах Державного архіву Полтавської області зберігається список "відповідальних" Горбівської волості Кременчуцького повіту. У ньому значиться 130 прізвищ. [28]

Подібні списки затверджувалися на засіданнях повітових військових нарад.

- примусова депортація повстанських родин. Так, на засіданні Олександрійського повітового виконавчого комітету від 25 квітня 1922 року було прийнято постанову про насильницьке виселення до Павлиша протягом 3-х діб дев'яти мешканців Верблюжки. Єдиною провинною цих людей була кровна спорідненість із повстанцями Медведевим, Ковальовим, Коваленком, Зеленським [29].

- роздмухання соціальних антагонізмів на селі, протиставлення "куркулів" решті населення, залучення активістів КНС та осередків Комуністичної Співки Молоді до "класової боротьби". Один із трагічних випадків протистояння відтворено у рукописних спогадах одного з перших комсомольців с. Табурище (нині - мікрорайон м.Світловодська):

"В селе Табурище была организована комсомольская ячейка, во главе её был комсомолец М. Овчаренко. На нас, комсомольцев, возлагалась работа по борьбе с бандитизмом... Нам приходилось вести борьбу с оружием в руках, охранять мирный труд крестьян. Партийная ячейка во главе с Богдановым А.Т. и комитет незаможных селян раскрывали деятельность банд, которых в селе Табурище было не мало. Приходилось вести работу в трудных условиях, с опасностью для жизни. В каждую минуту можно было получить бандитскую пулю из обреза из-за угла. Но новогеоргиевские чекисты достойно охраняли жизнь комсомольцев, которые принимали непосредственное участие в аресте главарей банд. Вот к примеру, главарь банды Середа вместе с братьями грабили крестьян, обрекая их на нищету. Когда этих бандитов арестовали и комсомольцы сопровождали их в Новогеоргиевск, то они совершили попытку бегства и угрожали расправой. И тогда секретарь партийной ячейки А. Богданов был вынужден при бегстве бандитов применить оружие и бандиты в числе 4-х человек были расстреляны..." [30]

- відновлення загонів місцевої самооборони, що утримувалися за рахунок місцевого населення;
- впровадження у повстанське середовище таємних інформаторів.

Щодо території Олександрійського повіту дії повстанців протягом зазначеного терміну відзначалися спорадичністю і в переважній більшості зводилися до:

1. Поширення агітаційних листівок на кшталт наступної

« Козаки!

Час лютий настає. До зброї настає весна. Коли ви маєте ще хоч трошки гайдамацької крові – пора до діла. Що робиться навколо вас? Що роблять з вами ваші жидівські наймити? Як над вами знущаються?

Брати! Жиди вами правлять. А на що ножі: Пора встати, славу волю добувати. Наша країна – наша воля.

Отаман Голий» [31]

2. Пошкодження залізничних шляхів та інших комунікацій.

3. Напади на зсипні пункти – спеціалізовані хлібозаготівельні установи, що розміщувалися, як правило, на вузлових залізничних станціях (Куцівка, Пантазіївка, Щасливе тощо). Великого резонансу набув напад на Куцівський зсипний пункт, під час якого було знищено 7 продовольчих комісарів. В їх числі був і уродженець Новогеоргіївська, один із фундаторів місцевого комсомольського осередку Наум Рувінський. Ходом у відповідь з більшовицького боку стала акція відплати, проведена начальником міліції 8-го району Желдаком. Розстріл 14 «відповідальних» став черговою віхою у його «бойової біографії». (Згодом Желдак був представлений до нагородження орденом Бойового Червоного Прапора) [32].

IV. Травень – жовтень 1922 р. «Лебедина пісня» антибільшовицького Опору на теренах Кременчуцької губернії. Останні успішні операції військ Холоднорської республіки. Смертельним ударом для національно-патріотичного крила стала спецоперація органів ГПУ, внаслідок чого до рук чекістів потрапила вся повстанська еліта, в т.ч. Ларіон Завгородній, Мефодій Голик-Залізник, Денис Гупало тощо.Щодо ж люмпенського елемента слід визнати факт його остаточної трансформації у розпорошені нечисленні групи відверто злочинної орієнтації. Підтвердженням тому може слугувати різке зростання кількості вбивств та пограбувань, зафіксоване джерелами у Олександрійському повіті у другому кварталі 1922 року [33].

В зв'язку з цим буде доречно приділити дециму уваги роботі місцевих відділків кримінального розшуку. Кременчуцьке губернське управління було створено 21 вересня 1920 року. Тоді його особистий склад нараховував 28 співробітників. Про труднощі початкового періоду їхньої діяльності красномовно свідчить той факт, що тільки 7 із них мали особисту зброю. Звичайним явищем були дефіцит засобів пересування, перебої у постачанні папером, затримки з виплатою заробітної платні [34]. Проте, згодом ситуація значно поліпшилася після низки заохочувальних заходів (збільшення розміру продовольчих пайків, надання родинам службовців соціальних пільг). Навесні 1922 року в повітових відділках «угро»(від рос. – «уголовный розыск») налічувалося 277 співробітників (Кременчук – 49, Золотоноша – 64, Чигирин – 53, Олександрія – 97, Черкаси – 14) [35]. Звичайно, до боротьби з повстанським рухом так чи інакше долучалися всі відомства губернського військово - репресивного апарату. Достатньо тільки перелічити найбільш впливові з них: відділки Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (з весни 1922 року – Головного Політичного Управління), війська ВНУС, частини особливого призначення, Особливі відділи регулярних армій, Губернський революційний трибунал тощо. Щодо конкретної діяльності майже всіх з перелічених органів «революційного судочинства» у архівних документах лишилися тільки епізодичні згадки. Зокрема, одному із номерів газети «Незалежній» міститься замітка про наслідки засідання однієї з виїзних сесій, що відбулася наприкінці липня 1921 року у с.Вершачі Стецівської волості Чигиринського повіту. Серед засуджених значиться прізвище мешканки села В.Скіпної, згодом розстріляної за звинуваченнями у організації вбивства п'яти червоноармійців, пограбуванні родин 12 членів місцевого КНС та насильницькому вилученні 1000 пудів хліба, призначеного на покриття боргів з продрозкладки) [36]. Набагато більше статистичної інформації можна почерпнути про наслідки діяльності губернської ЧК. Станом на 14 жовтня 1921 року кількість її співробітників налічувала 629 осіб. До внутрівідомчої структури належали відділи загальний, секретно-оперативний, оперативний, фінансово-господарський, а також комендатура. Було налагоджено роботу повітових політичних бюро: Кременчуцького (нач. – Єременко), Черкаського (Гнездівський), Чигиринського (Кулішев), Золотоніського (Ліндер), Хорольського (Спичак), Олександрійського (Гардюта).

Згідно офіційних даних, протягом року (16 серпня 1920 – 16 серпня 1921 р.р.) органами Кременчуцької губернської надзвичайної комісії до відповідальності було притягнуто 3 458 осіб. Із них за «бандитизм» - 1734 (засуджено 491, розстріляно 341); за «контрреволюцію» - 693 (засуджено 171, розстріляно 82); за «спекуляцію» - 1031 (засуджено 132, в т.ч. відправлено до концентраційних таборів 49, розстріляно 83); за зловживання посадовим становищем – 504 (засуджено 91); за дезертирство, дрібні крадіжки та ін. – 349 [37]. До слова кажучи, питома вага колишніх червоноармійців, що самовільно залишили військові частини, була досить значною у загальній чисельності учасників антибільшовицьких формувань. Тому стає зрозумілим велика кількість інструкцій та циркулярів, які визначали стратегічні засади боротьби з потенційно небезпечним явищем. До них, згідно секретного циркуляру за № 8645 від 22.12.1921р., оприлюдненого Олександрійським повітовим військовим комісаріатом, відносилися:

1. Періодичне проведення облав у містечках та селах.
2. Арешт «відповідальних» у разі піймання дезертира в селі (в пропорції 1 особа від 10 хат).
3. Співпраця сільських комуністичних осередків із відділками міліції.
4. Агітаційна робота із родичами підозрюваних у дезертирстві.
5. Введення системи кругової поруки.
6. Заохочення доносів.

7. Систематичні обшуки з метою вилучення зброї у населення [38].

Так, у протоколах засідань Олександрійської повітової військової наради міститься зведення про результати вилучення зброї у мешканців повіту протягом 12 – 26 березня 1922 року. Серед «трофеїв» фігурували 12 гвинтівок, 9 «обрізів» (або «куцопалів»), 1 мисливська рушниця, 3 багнети, 1 шашка, 35 патронів, 1 тесак [39].

Неабияку роль як у боротьбі з дезертирством зокрема, так і в успішному завершенні антиповстанської кампанії в цілому на території Кременчуцької губернії відіграли регулярні частини РСЧА. Детальніше про їхню присутність в регіоні протягом 1921-22 років піде мова у наступному розділі.

Більшовицька військова присутність

Остаточний розгром білогвардійців та взяття Кримського півострову змусили вище військове керівництво республіки вжити заходів щодо реформування військово-територіальної системи. Нагадаємо, що у серпні – жовтні 1920 року Кременчуччина перетворилася на прифронтову територію. Це призвело до фактичного згорання повноважень губревкому, який кожен свій крок мав узгоджувати зі штабом 6-ої радянської армії. Подібна обставина негативно впливала на загальну внутрішню ситуацію в краї. Розмежування функцій цивільної та військової адміністрацій відбулося наприкінці грудня 1920р., коли вся територія України була розподілена між новоствореними військово-адміністративними масивами. Зокрема, території Кременчуцької, Харківської, Полтавської й Донецької губерній увійшли до складу Харківського військового округу [40]. Очолив його соратник відомого полководця М.Фрунзе Федір Михайлович Орлов.

Станом на січень - лютий 1921 року військові частини, що були розквартировані в Понадтисинні належали до кадрових підрозділів Червоної Армії, іррегулярних добровольчих загонів КНС, окремих роїв військ ВНУС. Розглянемо їхнє співвідношення на прикладі Новогеоргіївської волості.

Згідно документів Державного архіву Кіровоградської області, на початку січня до військової залоги м.Новогеоргіївська входили рота 69-го полку (командир Кудрін), 2-й добровольчий ескадрон незаможних селян у кількості 51 вершників, Псковський добровольчий батальйон та 50 співробітників волосного відділку робітничо-селянської міліції 4-го району Олександрійського повіту [41]. Згодом військова присутність у місті збільшується в рази. Про це свідчать дані, наведені у звіті новогеоргіївського військового комісара, датовані 14 лютого 1921 року.

«... При т. Бобровникове находятся 22 красноармейца из 17-й роты 2-го Запасного полка 6-й армии.

При нём же находятся 100 красноармейцев 67 стрелкового полка.

При нём же находятся 211 красноармейцев 4-й роты 67 стрелкового полка.

При нём же находятся 86 красноармейцев из 3-й роты Псковского Добровольческого батальона.

При нём же находятся 59 красноармейцев 6-й роты 68 стрелкового полка.

400 красноармейцев 28 маршевого эскадрона в селе Липовое Калабарской волости.

190 красноармейцев 11 лёгкой батареи войск «ВНУС» в Никольском» [42].

Джерела дозволяють простежити тенденцію нарощування присутності на території краю військ іноземного походження, адже до утворення СРСР у грудні 1922 року Україна вважалася суверенною державою. Зокрема, у березні того ж 1921 року до Новогеоргіївська прибуло 128 бійців окремого Володимирського кавалерійського ескадрону [43]. Загалом в межах Олександрійського повіту протягом 1921 – 1922 років чітко простежується тенденція насичення регулярними червоноармійськими частинами на території Олександрійського, Золотоніського та Чигиринського повітів. Принаймні, станом на лютий 1922 року зафіксовано розташування військ 74-ої стрілецької бригади в ключових містах регіону: Золотоноші(219-й полк), Олександрівці(220-й полк), Дмитрівці(221-й полк), Олександрії(222-й полк) та Чигирині(окремий кавалерійський полк).

Окрім безпосередньої участі в боях з повстанцями, червоноармійці активно залучалися до тісної співпраці із місцевими відділками міліції для проведення суто поліцейських та господарчих акцій (облави на дезертирів, вилучення зброї у населення, реквізиції продовольства згідно продрозкладки, боротьба із «спекулянтами», заготівля дров тощо). Недосконалість інтендантської служби час від часу призводила до, цитуючи пряму мову начальника Чигиринської повітової військової дільниці Каменщикова, «массовых бесчинств со стороны красноармейских частей» [44]. Варто навести розлогий фрагмент із доповіді про діяльність повітової військової наради за лютий 1922 року:

«... Поведение воинских частей на местах требует желать очень многого. Особенно недовольство среди крестьян вызывает чрезмерное требование гужа даже в тех случаях, когда можно обойтись, и реквизиции корма. В большинстве случаев воинские части не считаются с органами власти и творят бесчинства, что создает антагонизм. В особенности это замечается со стороны тех воинских частей, которые не подчинены начальнику уездного участка, как 25-й полк, 134-й полк 45-й бригады...» [45].

Подібні ексцеси відбувалися й у сусідньому Олександрійському повіті. Так, збереглися відомості про конфлікт командира 2-го ескадрону окремого кавалерійського полку 25-ої Червонопрапорної дивізії із керівництвом Іванківцівського волосного ревкому з-за самовільного розміщення бійців у хатах місцевих жителів [46]. В якості іншого прикладу можна навести відверті зловживання, яких припустилися у стосунках із мешканцями Красносільської волості солдати та командири 221 полку [47].

Ситуацію не врятовували навіть періодичні благодійницькі заходи на кшталт «Двотижневика допомоги Червоної Армії», проведеного за ініціатииви губернського керівництва у березні 1922 року. Від населення Олександрійського повіту на потреби червоноармійців надійшло:

«... денег 72865561 рублей, предметов хозяйственной необходимости: кадушек 17 штук, полотенец 86 штук, тарелок разных 181 штук, котелков 36 штук, стаканов 100 штук, ложек 16 штук, чайников 10 штук, баклашек 1 штука, сыромятной кожи 35 фунтов,... мыла 2 пуда 2 фунта, досок

243 штук, гвоздей 15 фунтов, ... железа 15 листов, ...ваксы 60 коробок, вёдер железных 1 штука, электрических лампочек 8 штук, бутылок 115 штук, салфеток 1 штука, ниток 18 мотков, картофеля 1 пуд 10 фунтов...» [48].

У самому губернському центрі було розгорнуто 52 Кременчуцькі піхотні командирські курси. Станом на 16 серпня 1922 року на штатному утриманні знаходилася 641 особа (в тому числі 455 курсантів, 26 командирів, 40 працівників адміністративно-господарчого сектору, 120 чоловік обслуговуючого персоналу). У фондах Державного архіву Полтавської області зберігся акт прийому-передачі, в якому подано перелік продуктів та промислових товарів, переданих завгоспом Кременчуцького губвиконкому на задоволення потреб курсантів та викладачів, а саме:

- 2 пуда сала;
- 5 пудів круп;
- 2 пуда цукору-рафінада;
- 10 пудів фруктів;
- 10 пудів картоплі;
- 5 пудів помідорів;
- 5 пудів капусти;
- 6 пудів мармурового мила;
- 13 000 штук цигарок «Сабу № 14»;
- 6 пудів махорки;
- 500 коробків сірників;
- 500 шматків туалетного мила;
- 500 флаконів одеколону;
- 500 зошитів;
- 500 аркушів курильного паперу;
- 500 олівців [49].

Крім того, на губвиконком було покладено здійснення шефських обов'язків над 3-ою важкою групою артилерії особливого призначення РСЧА. Загалом, у стратегічних планах вищого військового командування Кременчуччині відводилося одне з провідних місць. Про це свідчить рішення Ради Народних Комісарів України про надання дотації у розмірі 80 мільярдів карбованців з метою капітального ремонту казарм у Кременчуцькому та Єлисаветградському округах, прийняте у серпні 1922 року за особистим поданням М.В. Фрунзе [50].

Підготовкою юнаків-мешканців краю до служби в лавах РСЧА займалися відділки Всеобучу. Розглянемо їхню діяльність на прикладі Олександрійського повітового відділу. Згідно даних, наведених у доповіді начальника допризовної підготовки Кременчуцького губернського Всеобучу І. Бабича, відділ було організовано 5 травня 1922 року. Керівником відділу був призначений кадровий військовий спеціаліст, експідпоруник царської армії Яків Петрович Марговський. Найближчими його помічниками стали керівники 2-х підвідділів: колишній штабс-капітан Василь Федорович Гур'янов (відділ допризовної підготовки) та відомий в минулому професійний борець Федір Гаврилович Петров (Спортивний центр). Загальна кількість персоналу відділу становила 19 осіб. Територію повіту було поділено на три райони, за кожним з яких був закріплений окремих інструктор.

До першого району входили м.Олександрія, Протопопівська, Бандурівська, Косівська, Глинська, Диківська, Стецівська, Звенигородська, Ново-Празька, Пантазіївська, Ново-Стародубівська волості (інструктор – Бруно Мезіт);

до другого – Онуфріївська, Василівська, Павлівська, Миронівська, Новогеоргіївська, Богоявленська, Краснокам'янська, Куколівська (інструктор – Микола Ніколаєв);

до третього – Аджамська, Суботівська, Знам'янська, Новгородківська, Інгуло-Кам'янська, Верблюзька, Дмитрівська, Іванківцівська, Красносільська, Мошоринська (інструктор – Іван Морозевич).

Станом на серпень 1922 року на обліку перебували 5 899 юнаків 1902 – 1905 років народження. Із них 826 були уроженцями м.Олександрії [51]. Решта ж мешкали в глибинці і на власні очі бачили непривабні риси ладу, який вони мали при нагоді захищати зі зброєю в руках. Втім, на той час, у аграрній та промисловій політиці більшовиків відбулися кардинальні зміни, що призвели до суттєвих змін у всіх царинах крайового життя початку 20-х років минулого століття.

Продовольче питання.

Стан промисловості

Невтішні підсумки продовольчої розверстки 1920 року засвідчили про повне фіаско політики «воєнного комунізму». Тому запровадження екстра-радикальних заходів, відомих під аббревіатурою «НЕП» (Нова Економічна Політика) стало справжнім якорем спасіння для комуністичного режиму. Адже повстанський рух у Середньому Подніпров'ї, перипетям якого висвітлювалися у попередньому розділові, був всього лише краплиною у потужній хвилі антирадянських збройних виступів, яка прокотилася територією колишньої Російської імперії на рубежі 1920/1921 років (селянська війна під проводом О. Антонова на Тамбовщині, Ішимо-Петропавлівський заколот у Західному Сибіру, басмацтво у Середній Азії, повстання балтійських матросів у Кронштадті, козацькі заворушення на Дону тощо). Радянська державна система фактично опинилася на порозі неминучого соціального хаосу.

Розглянемо основні засади НЕПу крізь призму їхнього впливу на життя мешканців Кременчуцької губернії. Зокрема, доленосного значення для подальшого перебігу подій в аграрному секторі набули Закон про землю від 02.03.1921р. та Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого

Комітету (ВУЦВК) від 27.03.1921р. Згідно з першим із цих законодавчих актів селяни отримували право протягом наступних 9 років користуватися земельними ділянками, отриманими після розподілу так званих «нетрудових» земель. Таким чином було підведено кінцеву мету під довготривалим пошуком оптимального варіанту радянської моделі землекористування.

Щодо ж декрету ВУЦВК слід виділити його наріжні положення

1. Дозвіл на організацію невеликих приватних підприємств.
2. Допущення вільної торгівлі.
3. Заміна продрозверстки на продовольчий податок.
4. Допущення використання найманої праці. [52]

Продподаток мав фіксований характер і відрізнявся від розверстки значним зменшенням загального обсягу обов'язкових поставок (зокрема, в масштабах України продрозверстка 1920 року становила 160 млн.пудів зерна, продподаток 1921 року – 117 млн.пудів). Встановлення конкретних розмірів продподатку у межах Кременчуцької губернії відбувалося шляхом опитування населення протягом липня – серпня 1921 року. Слід зазначити, що необхідною умовою переведення окремої волості на сплату продподатку була обов'язкова виплата боргів за плановими показниками розверстки 1920 року. З метою прискорення темпів остаточного розрахунку влада вдавалася до заохочення керівництва передових, або «ударних» волостей. Зокрема, рішенням президії губвиконкому Глинський волосний виконавчий комітет за своєчасне виконання розверстки був нагороджений Почесним прапором і «занесений на червону дошку» [53].

Досить дієвим засобом виконання плану були «походи на куркуля», тобто насильницькі вилучення продовольства у місцевих багатіїв. Так, в тому ж Глинську зусиллями членів КНС було реквізовано 700 пудів прихованого хліба у братів Савичів та 500 пудів пшениці й 550 пудів ячменю у Андрія Гори [54].

Станом на кінець вересня 1921 року до губернських заготівельних пунктів надійшло:

- зерна-хліба 278 678 пудів;
- зерна-крупы 78 689 пудів;
- зерна-фуража 106 706 пудів;
- олійних сім'ян 21 216 пудів;
- бобових 554 пудів;
- картоплі 20 643 пудів;
- городини 1 085 пудів;
- фруктів 94 пуди;
- крашанок 20 988 штук;
- масло-жирів 60 пудів 17 хунт;
- худоби 336 волів загальною вагою 4549 пудів [55].

Проте невдовзі відкрився неприємний, хоча і цілком прогнозований факт масової утайки землі. Згідно політичного зведення голови продовольчого комітету 2-ої запасної армії Драголюка від 25.11.1921р., поза земельним кадастром опинилося близько 23% ріллі [56]. У відповідь в усіх повітах були створені Револьюційні Продовольчі трибунали. Уривки із доповіді про підсумки діяльності одного з них подаються далі:

« Доклад о деятельности 7 сессии Кременчугского Губернского Револуционного Протдтрибунала Каменской волости Чигиринского уезда.

15 февраля 1922 года согласно предписания Губкома Подива 25 и выданного мандата Кремгубревтрибунала я был назначен Председателем Протдтрибунала... 20 февраля я приступил к работе по выкачке хлеба по 16 марта мною обслужено 11 сёл... Первым делом я приступил к изъятию хлеба в селе Косары, как более отстающее, где я принял самые жестокие меры... К некоторым крестьянам, а в особенности: к кулакам, попам, арендаторам мельниц я был жесток и беспощаден...» [57].

Окрім ревтрибуналів «викачкою» хліба займалися продовольчі загоны, кадровий кістяк яких переважно складався із членів КСМ. Один з таких підрозділів, сформований із крюківських комсомольців, вирушив до Новогеоргіївської волості згідно рішення губернської продовольчої наради від 25.10.1921р [58].

Буденна діяльність одного з продзагонів, що буквально заповнили села губернії восени 1921 року, відображена у доповіді т.Брикмана на засіданні Чигиринської повітової продовольчої наради від 20 листопада:

«...отряд, данный для работы не был приспособлен к таковой. Стоянки отрицательно отражались на крестьянстве. В каждом селе по приезде было приступлено к проверке списков. Большею частью имеющие хлеб вывозили добровольно..., имеются, конечно, и злостные. Чувствовалась нужда в Протдтрибунале. Почти во всех сёлах осталось по 20-30 пудов налога. По сёлам волнение в следующем виде. Коссары выполнено 80%

хлебналога, но не начали выполнять овощной налог. Новая Осота – выполнено 75% на овощи, списки не составлены. Яновка – выполнено 50%, село враждебно относительно к Власти. Был дан 48 часовой срок. Лично осмотрены хозяйства. Многие едят желудёвый хлеб. Матвеевка 50% налога. Списка на овощи нет. Там срок 3 дня. Калаборка 96%. Дан срок 3 дня. Тарасовка 55%. Приступлено на месте ввиду непогоды. Чаплище 75%. Адамовка 55%...» [59].

Підсумки діяльності «продревтрибів» та загонів спецпризначення на теренах губернії й наразі лишаються невідомими широкому загалу. Документи Державного архіву Полтавської області, на превеликий жаль, не містять детальної інформації з цього приводу. Вдалося встановити, що в Чигиринському повіті за звинуваченнями у «продовольчому саботажі» було розглянуто 68 справ, внаслідок чого засуджено 44 особи.

Складені земельні кадастри були виправлені внаслідок ретельного опрацювання земських переписів 1908, 1914 та 1916 років. Зокрема, корисна площа Олександрійського повіту була визначена у розмірі 353 440 десятин (загальна площа – у розмірі 570 219 десятин). Задля більшої ефективності керівництва посівною кампанією 1922 року територія повіту була розподілена на кілька районів за «кущовим» принципом. До кожного з районів було відряджено уповноважених працівників повітового виконкому.

Зокрема,

- до Глинської, Іванківцівської, Стецівської, Миронівської волостей були відправлені Карачунський та Дмитренко;
- до Дмитрівської, Мошоринської, Пантазіївської, Диківської – Абрамзон, Смялянський;
- до Аджамської, Новгородківської, Ингуло-Кам'янської – Володін, Владіміров;
- до Знам'янської, Суботівської, Цибулевської, Красносільської – Міщенко, Мельников;
- до Новопрязької, Новостародубівської, Верблюзької – Кривозуб;
- до Богоявленської, Куколівської, Краснокам'янської – Скалига, Соломенко;
- до Протопопівської, Звенигородської, Косівської, Бандурівської – Заїкін, Янов [60].

Для проведення посівних робіт населення отримало 21 992 пудів зерна, що лишилося з минулорічного врожаю. До того ж, у вигляді дотації із Харкова надійшло додатково 51 848 пудів зерна.

Всього внаслідок посівної кампанії 1922 року було засіяно:

- озимими – 99 764 десятин;
- ранніми яровими – 162 583 десятин;
- пізніми яровими – 52 304 десятин;
- бобовими – 1 061 десятина;
- олійними – 14 502 десятини;
- коренеплодами – 21 196 десятин;
- трав'яними – 2 030 десятин [61].

Відносна стабілізація внутрішнього життя у повіті знайшла відображення у передовиці губернського офіціозу:

«...Пятилетнее воспитание крестьянства в духе «ударности» оставило за собой в его сознании глубокие следы, которые теперь болезненно изживаются. Крестьянство, выражаясь старой терминологией, нужно «раскачать», что усиленно и делается на местах. В этом отношении отградное явление представляет Александрыйский уезд, буквально голодавший до нового урожая. «Раскачивание» крестьянства, несмотря на бандитизм, там вылилось в определённую боевую задачу и в определённый круг работ уездной администрации. Живая, разумная спайка волостей делает то, что не мог дать до сих пор ни один из прочих уездов: к 27 числу (серпня 1922 року – В.С.) мы имеем поступлений до 20 тысяч пудов и к 8 сентября будем иметь для отправки на Екатеринославщину и Одещину и пр. 200 тысяч пудов посевного материала...»[62].

Кілька днів по тому 200 вагонів із посівним матеріалом було відправлено до Катеринослава [63].

Згідно із ленінськими міркуваннями, обов'язковою запорукою перемоги соціалізму мав бути союз пролетаріату та селянства, «господарська змичка між соціалістичною промисловістю і дрібнотоварним селянським господарством» [64]. В якості прикладу спроби налагодження ділових контактів поміж містом та селом можна навести факт ремонту згідно встановлених тарифів 100 плугів, 195 борін, 70 просапників, 3 сіялок, 165 вазових ходів, виконаного працівниками новогеоргіївських майстерень на замовлення мешканців навколишніх сіл [65]. Проте на перших порах селяни прагнули обійтися без сторонньої допомоги у вирішенні власних проблем. Показовим у цьому відношенні є приклад Стецівської волості. Так, наприкінці березня 1921 року у волосному центрі та низці сіл були організовані прокатні станції та ковальсько-теслярські майстерні для проведення поточних ремонтних робіт господарського реманенту [66]. Крім традиційного селянського консерватизму за інший вагомий чинник, що стояв на заваді поглибленню взаємовигідного співробітництва з підприємствами, слід визнати занепад губернської індустрії.

Брак архівних відомостей стосовно стану промислових підприємств Кременчуцької губернії протягом 1921-1922 років змушує звернутися до узагальнюючих видань радянської доби.

Згідно даних, наведеному у офіційному енциклопедичному довідникові, станом на 1 серпня 1914 року у повітах, пізніше включених до складу губернії, налічувалося 4 314 підприємств із 13 492 робітниками. Переважна частина їх являла собою напівкустарні майстерні з вкрай невеликим трудовим колективом. На загальному тлі вирізнялися своєю потужністю Черкаський рафінадний завод, Олександрійський чавуноливарний, Кременчуцький механічний і лісопилний заводи, Крюківські вагоноремонтні майстерні [67]. Семирічний період розрухи та суспільної нестабільності завдав великої шкоди регіональній індустрії. Звернемося до прикладу Крюківських вагоноремонтних майстерень. У доповідній записці Кременчуцької ради народного господарства, датованої січнем 1922 року, містяться наступні відомості про стан речей на колісах прославленому підприємстві.

Кадровий склад Крюківських вагоноремонтних майстерень

1914 р. 1921 р.

Адміністрація і технічні керівники	14	29
Канторські службовці	32	58
Інший технічний персонал	21	40
Кваліфіковані робітники	613	540
Підсобні робітники	92	181

Попри загальне збільшення числа працюючих, продуктивність праці коливалась у межах 40 – 75 % від довоєнного часу. Кількість робочого часу зменшилась із 1. 770. 417 до 1. 269. 495 годин (тобто на одного робітника в 1921 році приходилась 141 робоча година в місяць замість 200 в 1914 році). До того ж, значно погіршився внаслідок зносу та неможливості своєчасного ремонту стан предметів технічного обладнання. Некомплект інструментів становив:

- 750 напилків;
- 50 столярних пил;
- 200 буравів для деревини;
- 20 ножівок;
- 200 спіральних свердл;
- 90 футів стрічкових пилок;
- 22 наждакових кіл [68].

Згідно постанови Вищої Ради Народного Господарства від 29.11.1920 року всі промислові підприємства, що мали кількість робітників більше 5 при наявності механічного двигуна та більше 10 за його відсутності, було націоналізовано. Їхнє майно та капітали оголошувалися всенародною власністю. При цьому персонал позбавлявся права вільно залишати підприємство без дозволу місцевих органів господарського управління [69]. Дрібні ж підприємства, на кшталт новогеоргіївських майстерень, були взяті на облік з перспективою на подальшу націоналізацію.

Новий економічний курс вишого більшовицького керівництва, спрямований на пожвавлення приватної ініціативи, призвів до часткової денационалізації ряду підприємств Кременчуцької губернії. Згідно з постановою губернської економічної наради від 06.09.1922 року були денационалізовані 29 підприємств металообробної промисловості, 30 – харчової, 17 – хімічної, 205 – маслоробної галузей [70].

Гостродефіцитні продуктивні та промислові товари тієї доби (махорка, рис, макарони, мило, кава, цикорій, сірники, чай, сіль, цигарки) в переважній більшості надходили до селян через споживчі товариства. Станом на листопад 1920 року кооперативний рух Кременчуцької губернії мав таку структуру:

Назва повіту	Кількість кооперативних спілок	Кількість споживчих товариств	Кількість сільського населення
Олександрійський	1	134	453 785
Золотоніський	1	183	275 701
Хорольський	1	125	207 623
Черкаський	1	120	366 756
Чигиринський	2	124	277 373
Кременчуцький	1	148	245 741

[71]

Попутно із становленням споживчої кооперації відбувалася розбудова профспілкової системи. Зокрема, у Олександрійському повіті станом на початок березня 1921 року у лавах 14 відділень та 7 містечкових секретаріатів нараховувалося 7 000 членів. Згідно з джерелами, у спілках радянських службовців, друкарів, металістів, гірників було запроваджено преміальну систему. За дотриманням тарифних норм оплати праці стежив відділ Робітничо-селянської інспекції. Унеможливити плінність виробничих кадрів мав спеціальний підвідділ по боротьбі із трудовим дезертирством при Олександрійському повітовому комітеті з питань праці [72].

Чималих зусиль коштувало повітовій владі забезпечення комфортних умов для роботи працівників новогеоргіївського Рабземлесу (Спілки працівників землеробства та лісової промисловості), що виявили абсолютну безпорадність у протистоянні із браконьєрами.

Далі наводяться унікальні документи із фондів Державного архіву Полтавської області:

«Лесничий
Ново-Георгиевского
Лесничества
Октября 24 дня 1921 года
№ 878 Кременчугскому
Губземотделу

Довожу до сведения Губземотдела, что в последнее время началась усиленная самовольная порубка лесов, особенно бывш. частно-владельческих и самовольная пастьба скота. Леса гибнут совершенно. Обращение к местным властям не оказывает действия, а Лесничество самостоятельно сделать ничего не может, так как служащих мало и они безоружны. Воровство леса иногда производится вооружёнными винтовками и куцаками людьми.

Лесничий Н. Стрижак» [73].

«Лесничий
Крыловского
Лесничества
Киевской губернии
Октября 24 дня 21 г.
№ 516
Новогеоргиевск
Херсонской Губ.
Кременчугскому
Губземотделу

Население волостей, Рацевской и Подорожанской опять приступило к самовольным рубкам леса. Лесная стража будучи не вооружена и малочисленна не в состоянии справиться с массою порубщиков, и те меры, какие принимаются лесничеством, вызывают месть со стороны крестьян: так, одному из лесников Ал. САМУСЕНКО сожгли ночью всё сено, какое он имел как годовой запас пудов 100. Милиция часто отказывается помогать страже, за неимением свободных людей. При таком положении надо ожидать, что порубки опять примут угрожающие размеры, так как стража, будучи терроризирована, откажется преследовать порубщиков. Необходим специальный вооружённый отряд для принятия репрессивных мер против порубщиков, а также необходимо секвестрировать по сёлам весь незаконный приобретённый лес.

О чём доношу.

Лесничий Крыловского лесничества /подпись» [74].

У якості не менш серйозного злочину з боку селянства більшовицьким керівництвом розглядався саботаж розпоряджень радянських установ. Так, взимку 1922 року місцевими органами юстиції було притягнуто до адміністративної відповідальності мешканців кількох сіл Рацевської волості (Кожарки, Войтове, Адамівка та ін.) Суть конфліктів відображено у наступному документі:

« Протокол

Был собран сельский сход в селе Калантаево Рацевской волости 16-го февраля 1922 года.

Слушали:

Предложение председателя Саустияненко о перевозке сена из города Чигирина в город Елисаветград на расстояние 90 вёрст.

Постановили

на сельском сходе везти сено государственное можем только на 25 вёрст дальше везти не можем через то, что кормов для трудового скота запастись не можем, а государство на обратном пути кормами не снабдит, о чём просим волисполком донести сей протокол в райисполком...» [75].

Більшої обґрунтованості наріканням калантайвських селян додавала чергова продовольча криза, спричинена Великим голодом 1921 року. Про перебіг подій, безпосередньо пов'язаних з ліквідацією наслідків цього страшного лиха, йтиметься далі.

Голод 1921 – 1922 років.

Вилучення церковних цінностей

Першопричина загибелі мільйонів радянських громадян – жертв Голоду 1921/23 років корінилася у фатальному збігові низки різнопланових чинників. До об'єктивних, або природних варто віднести суху осінь 1920 року, загибель озимих (зокрема, у межах Кременчуцької губернії площа втрачених посівів жита й пшениці становила 204 114 десятин) [76], жорстоку літню посуху, і, як наслідок, катастрофічний неврожай.

Проте, вирішальне значення мала недолуга продовольча розверстка. Селяни, виходячи із перспективи майбутніх реквізицій, не були зацікавлені у збільшенні обсягів виробництва власних господарств. Саме відсутність потужних зернових резервів прирєкла на голодну смерть мешканців Поволжя, Північного Кавказу, Південної України тощо.

На території Олександрійського повіту в епіцентрі голоду опинилися Новостародубівська, Верблюзька, Новгородківська, Аджамська, Звенигородська, Суботівська, Миронівська волості. (В подальшому згідно рішення повітвиконкому населення цих волостей було звільнено від сплати цільового збору на потреби голодуючих мешканців Поволжя у розмірі 2-х фунтів зерна з кожного господарства, у розпорядженні яких було більш ніж 3 десятини землі).

Особливо постраждали жителі сіл Чечеліївки та Олександрівки Новостародубівської волості. Із доповідної записки до Центральної Комісії з питань допомоги голодуючим при ВУЦВК:

«О деятельности

Кременчугской губернской комиссии голодающим

за март 1922 года.

...Сведения, полученные от Александрийского Укомголода об одной только Чечелеевке говорят:

- а) 3 500 человек лежат больные;
- б) от 3 до 10 человек умирают каждый день;
- в) поедается лошадиная падаль...

Это было месяц назад, а в настоящий момент можно определить в двух словах: половина населения в этих сёлах уже не в состоянии двигаться.

Кроме всего этого, необходимо обратить внимание на ст. ЗНАМЕНКУ. С 1 по 21 февраля прошло переселенцев через эту станцию более 5 000 человек и при наличии эвакуационного пункта пришлось 24 февраля набрать целый вагон трупов и отправить на кладбище...» [77]. Подібний стан речей спостерігався й на залізничному вокзалі губернського центру. За свідченням начальника Кременчуцького відділу Дорожньо-Транспортної Надзвичайної Комісії Єрмошенка станом на 05.03.1922 року «... в бараках 4-го класу на залізничному вокзалі багато безпритульних, голодних, раздетых, и зачастую мёртвых, лежащих по неделям без уборки...» [78].

Перші переселенці з Поволжя з'явилися на теренах губернії вже наприкінці літа 1921 року. В умовах тодішньої антисанітарії кожен з них був потенційно небезпечним рознощиком інфекційних захворювань на кшталт тифу чи холери. Недопущення епідемії стало питанням честі для медиків губернії.

До слова, станом на 1 грудня 1920 року галузь охорони здоров'я мала наступний вигляд;

Повіти	Дільничні лікарні	Амбулаторії	Фельдшерські пункти	Епідемічні бараки	Пологові будинки	Акушерські пункти	Заводські лікарні
Олександрійський	11	10	9	2		1	
Золотоніський	8	9	14	4			
Кременчуцький	14	18	11	7	1		
Черкаський	10	15	17	9			
Чигиринський	9						5
Хорольський	8	14	14	4	1		

[79]

Розглянемо їхню діяльність щодо попередження можливості епідемічних захворювань на прикладі установ Олександрійського повіту. Згідно наказу по Олександрійському повітовому відділу охорони здоров'я від 12.09.1921р. було вжито наступних заходів:

1. Розгортання у приміщенні колишнього Олександрійського Арештантського Будинку епідемічного бараку на 80 ліжок.
2. Відправка 556-го полкового запасного шпиталю до волосних центрів у якості невеликих загонів для профілактики захворювань на холеру та черевний тиф.
3. Прибуття у розпорядження повітового відділу охорони здоров'я спецзагону № 14 Київського Окружного Військово – Санітарного Управління.
4. Організація заразних відділків при всіх дільничних лікарнях.
5. Відкриття курсів дезінфекторів.
6. Організація медичних пунктів на шляхах пересування мігрантів (Павлиш, Нова Прага, Новостародуб, Аджамка) [80].

Переважну частину переселенців складали діти. Перша партія поволзької малечі у кількості 5450 осіб прибула до Кременчука наприкінці серпня 1921 року. Згідно з рознарядкою Губернської Особливої Комісії по допомозі голодуючим дітям (голова – Скалига) вони були влаштовані до повітових дитячих будинків у наступній пропорції: Кременчуцький повіт – 850, Олександрійський – 850, Чигиринський – 900, Хорольський – 900, Золотоніський – 900, Черкаський – 1050 [81]. Шефство над прибульцями було доручено місцевим комсомольським осередкам. Так, Олександрійський осередок КСМ відрядив 30 активістів для виконання функцій вихователів.

Згодом, у березні 1922 року до губернії прибуло ще 3052 дітлахів. Їхнє харчування відбувалося за рахунок коштів губернського відділу народної освіти, філій ради профспілок, Губернського комітета АРА (Американської адміністрації допомоги), а також благодійницьких пожертвувань з боку населення. Зокрема, у с.Андрусівці було зібрано 100 пудів хліба; у Стецівці – 146 пудів зерна, 25 пудів картоплі та 27 850 карбованців; в Калабарській волості загалом – 29 пудів зерна, 21 хунта сухофруктів й 280 000 карбованців [82]. Особливої уваги варті вчинки членів табурицького КНС, які вирішили передати на потреби голодуючих родинні коштовності [83].

Гасло допомоги жертвам голоду з успіхом було використано більшовиками для прикриття потужної антирелігійної кампанії у вигляді насильницького вилучення церковних цінностей. В межах Кременчуцької губернії загальною координацією дій місцевих органів влади з цього приводу займалася Губернська комісія (голова комісії, член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Облапенко, члени комісії – Черкес, Гуревич, Полезов). Перебіг подій на території Олександрійського повіту та навколишніх територій висвітлюють наразі розсекречені документи Державного архіву Полтавської області.

« Кременчуг

Губисполкому

Александрія

Всего по 25-е апреля изъято ценностей 1 пуд 20 фунтов 11 золотников 31 доля, сдано Уфинотделу 1 пуд 9 фунтов 43 золотников 91 доля, остальные на лицо подкомиссии. Допущена замена 13 фунтов 85 золотников 76 долей, дан срок уплаты равноценными металлами по 28-е апреля, работа в Александрии закончена. По уезду посланы уполномоченные от подкомиссий Скорик, Ремигайло, Стогний, Козинец, Лубкин, Кигин, Заяц, Козуля, Бешков, Качанов, Чигирик. Под страхом предания суду они должны окончить по 28-е апреля. Противодействия со стороны верующих не зарегистрировано.

26/IV НР 208 Предподкомисии Нечуйко» [84]

«По имеющимся сведениям в Знаменском уезде при изъятии были случаи эксцессов, о чём Вами в Цеизком не сообщалось. Ставлю на вид неосведомлённость губизкома. Категорически предлагаю во всех случаях противодействия немедленно сообщать в Цеизком. В отношении данного случая представить объяснение с указанием количества преданных суду Ревтриба.

7 июня 1922 года Предцеизком СКРИПНИК» [85]

« Доклад Александрийской уездной подкомиссии

по изъятию церковных ценностей от 17 июля 1922 года.

... Сообщено уполномоченному Г.П.У. о предании суду Ревтрибунала:

1. священнослужителей с.Зыбкое Богоявленской волости за отсутствие инвентарных книг;
2. священника и одного из группы верующих за созыв колокольным звоном граждан для невыдачи ценностей;
3. милиционера, охранявшего ценности за недостачу таковых и побег;
4. по двум протопопам за отсутствие описей на ценности...

Со времени открытия функций подкомиссии по сие время поступило:

серебра 48 пудов 27 фунтов 84 золотника 75 долей; 13 ризнов мелкого жемчуга; 60 зёрен крупного жемчуга и 2 камня, названных бриллиантами...

К настоящему времени работу подкомиссии законченной считать нельзя, так как по неофициальным сведениям Уфинотдела, уполномоченным Новогеоргиевского района т.Черевиком непосредственно в Уфинотдел ещё представлено некоторое количество ценностей, дополнительно изъятых из церквей» [86].

Щодо інших повітів Кременчуцької губернії у архівних фондах вдалося виявити наступні дані:

у Чигиринському повіті вилучено чистого срібла – 33 пуда 4 фунти 16 долей; виробів та прикрас із срібла – 2 фунти 38 золотників 38 долей; чистого золота – 31 золотник 25 долей; виробів із золота – 19 золотник 28 долей; дорогоцінних каменів – 14 долей; перлів – 22 золотника 28 долей [87];

у Черкаському повіті – 1 золотник 38 долей чистого золота; 19 пудів 33 фунти 5 золотників 86 долей чистого срібла; 8 чаш; 5 дискосів; 4 зіздиці; 6 лжиць; 1 дарохранительниця; 1 тарілочка [88].

Використавши всенародне лихо як привід задля досягнення вузько політичних цілей, більшовицькі керманічі завдали відчутного удару своєму головному ідеологічному супротивникові – православній церкві. На порядку денному постало грандіозне завдання «перековування» масової свідомості на засадах «інтернаціоналізму» та «класового підходу». Діяльності провідників нової, комуністичної релігії – співробітників освітніх та культурно-просвітницьких закладів регіону присвячено останній розділ даного нарису.

Культурно-просвітницька та освітянська галузі

Втрата губревкомом контролю над ситуацією у повітах восени 1920 року призвела до фактичного занепаду освітянських та культурницьких закладів регіону. Волосні адміністративні інституції, що лишилися без підтримки з боку центральної влади, були не в змозі здійснювати прийнятне забезпечення шкіл та клубів паливом, папером, книжками тощо. Ситуація докорінно змінилася у січні 1921 року з утворенням спеціалізованого департаменту – Кременчуцького губерньського відділу народної освіти (Губнаробразу). Згідно розпорядження його очільника Фіалковського протягом лютого-місяця було проведено реєстрацію освітян, лекторів, бібліотекарів, художників кінотеатрів, фотографів-декораторів, що мешкали в межах губернії [89]. Всі вони закріплювалися за певним місцем роботи із попередженням про можливість застосування репресивних санкцій у разі саботажу. Результати такого підходу позначилися досить швидко. Протягом стислого терміну було поновлено роботу переважної більшості освітніх закладів. Зокрема, за повідомленням офіційного органу селянського відділу Кременчуцького губерньського комітету КП(б)У «Незможній», станом на 10 лютого 1921 року в усіх школах Олександрійського повіту розпочалися навчальні заняття [90].

Станом на 15 жовтня 1921 року кадровий потенціал освітянської галузі у межах Кременчуцької губернії мав такий вигляд:

Управлінський апарат

Місто	Народна освіта	Видавництво
Кременчук разом з повітом	160	36
Новогеорґіївськ	5	2
Градизьк	5	2
Золотоноша	20	5
Хорол	20	4
Черкаси	45	14
Чигирин	20	5
Олександрія	40	12

Персонал закладів

Місто	Школи ТПО	Трудові школи	Бібліотеки	Дитячі будинки	Партійні школи	Будинки підлітків	Дитячі садки
Кременчук	129	173	40	121	32	15	39
Новогеорґіївськ	10	50		14			
Градизьк	13	38					
Олександрія	14	114	39	24			7
Золотоноша	20	80	25	12			
Черкаси	90	118	25	12			12

Нова Прага	8			8			
Хорол	55	50	25	18			
Златопіль	46						
Чигирин		28	20	5			8
Сміла		72		4			

[91].

Одним із стратегічних напрямків розвитку освітянської галузі було збільшення у педагогічному середовищі вихідців із пролетаріату та незаможного селянства. Про це свідчить текст офіційної об'яви:

«При Пирогіському педагогічному технікумові з 15 серпня б.р. відчиняються однорічні підготовчі курси для пролетарського і незаможного елементу, які дадуть змогу вступити в педтехнікум без іншої підготовки.

Умови: Освіта бувшої початкової школи, зріст не менше 16 років, зацікавленість педагогічною справою. Передбачається інтернат. Харчування за свої кошти. Заяви приймаються щоденно у б.інституті у Пирогох.

Губнаросвіта» [92].

Паралельно із відбудовою освітянської галузі відбувалося становлення закладів культурно-просвітницького напрямку. Протягом перших п'яти місяців 1921 року загалом по губернії розпочали роботу 109 осередків «Просвіти», 176 хат-читалень, 57 бібліотек, 107 шкіл ліквідації неписьменності, 4 агітаційні пункти, 19 клубів, 4 народних будинки, 11 народних театрів, 3 кінотеатри, 5 студій тощо. Розподіл по повітах мав такий вигляд:

Повіт/місто	Просвіти	Хати-читальні	Бібліотеки	Школи лікнепу	Драмгуртки	Агітпункти	Клуби	Народні будинки	Народні театри	Кінотеатри	Студії
Кременчук	-	-	-	15	-	1	5	-	3	2	2
Кременчуцький повіт	2	12	-	10	3	-	3	1	-	-	-
Олександрійський повіт	-	10	1	32	-	-	-	-	-	-	1
Чигиринський повіт	62	52	13	10	52	3	-	-	1	-	1
Золотоніський повіт	34	-	15	15	10	-	8	3	1	1	-
Хорольський повіт	-	80	1	13	-	-	1	-	-	-	-
Черкаський повіт	11	22	27	7	-	-	2	-	6	-	1

[93].

Переважна більшість закладів перебувала під патронатом місцевих комісаріатів народної освіти, що накладало певний ідеологічний відбиток на їхню діяльність. Так, у хатах-читальнях сіл Табурища, Перехрестівки, Золотарівки (Олександрійський повіт) у якості підручника політграмоти використовувалася брошура М.Бухаріна «Азбука комунізму». На загальному тлі вирізнялися певною автономією відділки «Просвіти». Щоправда, їхні відносини із владними структурами будувалися виключно на благодійництві з боку останніх. Про це свідчить документ із фондів Державного архіву Кіровоградської області:

«Липівсько – Калабарська

«Просвіта» Чигиринщини

21.02.1921

В Новогеоргиевский райкомат Народной Освіти

Щиро прохаю Вас т.Комісар зробити належні розпорядження відносно допомоги нашій «Просвіті», позаяк того, що у нас мається недостача в книжках для читання, в декораціях для вистав і інше. Прохаю по можливості передати: книжок, красок для декорацій, гриму, дошок і гвоздів, і що-небудь із музикальних інструментів. Відносно справок по рахункам Просвіти, такі будуть надсилатися після першого числа місяця.

Голова «Просвіти» / підпис /» [94].

До слова кажучи, початок 1920-х років ознаменувався бурхливим розвитком аматорського театального мистецтва. Джерелами зафіксовано створення артистичного гуртка у Стецівці [95], самодіяльного комсомольського театру у Павлиші [96], театального дитячого гуртка у

Микільському [97] та ін. Отримана виручка від вистав, як правило, йшла на благодійницькі цілі. Так, 50 тисяч карбованців, зібрані у с.Клочкове Калабарської волості, було надіслано до Кременчука на поліпшення здоров'я поранених червоноармійців [98]. Власні драматичні секції та гуртки діяли також при кожній з червоноармійських частин, розквартированих у повіті. У березні 1921 року мешканці Новогеоргіївська

мали змогу переглянути у місцевому Народному театрі

виставу «Солнечные лучи», підготовлену силами драмгуртка Псковського добровольчого батальйону. Загальний збір склав 186 350 карбованців, із них 65 649 карбованців 18 копійок чистого прибутку було передано на встановлення пам'ятника червоноармійцям, що загинули від рук «бандитів» [99]. Згодом новогеоргіївські театри стали свідками постановки п'єс О.М.Островського «Тяжёлые дни» й «Не так живи, как хочется», інсценізованими драматичною секцією 2-го Військово-польового будівництва [100].

Ініціатива новогеоргіївських посадовців щодо зведення меморіалу на честь вбитих вояків РСЧА була свого роду даниною тодішній пошесті увічнення пам'яті жертв царату і антибільшовицького терору. Збереглися відомості про наміри відкрити пам'ятники знищеному повстанцями колишньому очільникові волосного виконавчого комітету Вербовому (с.Стецівка), революціонеру-терористу Я.Яковлеву, страченому за замах на життя царського губернатора Покотілова (с.Андрусівка) тощо [101].

У зв'язку із ширими, попри свою тенденційність, намаганнями радянської адміністрації зберегти історичну пам'ять неможливо залишити поза увагою вельми цікаву сторінку національного музеєзнавства. Далі наводиться текст унікального документу, що зберігається у фондах Полтавського обласного архіву.

« У.С.С.Р.

Кременчуцький

губерніальний

відділ народної освіти

20/IX 1921 В Кременчугский Губисполком

Учёным Археологом Титаренко подготовлены к вывозу 11 ящиков, весом около 70 пудов; со скелетом мамонта от пристани Новогеоргиевска, где в настоящее время находится этот скелет, до гор.Киева, где мамонт будет помещён в музей.

Ввиду сего Губнаробраз просит Губисполком предложить Днепровской Транспортной Конторе принять этот груз в перевозке от пристани Новогеоргиевска в гор.Киев...» [102]

На загальному бадьорому тлі офіційних передовиць про успіхи у ліквідації неписьменності серед населення та статистичних звітів про організацію нових театральних гуртків сумним дзвіночком прозвучала анонімна газетна замітка із красномовною назвою «Зелёный змий царствует»:

«Пьянство начинает становиться в Новогеоргиевске бытовым явлением. Раньше пили потихоньку, скрывая это от всех, а ныне пьянство происходит открыто: пьют все, не исключая даже многих ответственных товарищей. Не в диковинку стало видеть шатающимся по улице какого-нибудь ответственного работника и становиться страшно. К чему мы идём?..

Разумных и культурных развлечений нет в нашем городе: театра нет, кинематограф не действует, библиотека закрыта и молодёжь в длинные осенние вечера с тоски дурет и идёт в столовую-кабачёк или в какой-нибудь другой притон, спиваясь и утрачивая образ человеческий...» [103]

За збігом обставин, у цьому ж газетному номері містилося повідомлення про початок роботи комісії з питань розформування Кременчуцької губернії. Остаточо ця адміністративна одиниця припинила своє існування 3 листопада 1922 року. Згідно декрету ВУЦВК її колишні повіті відійшли до Полтавської(Золотоніський, Хорольський, Кременчуцький), Київської (Черкаський, Чигиринський), Катеринославської (Олександрійський) губерній.

* * * * *

Насамкінець, окресливши визначальні тенденції розвитку у суспільно-політичній та соціально-економічних царинах життя мешканців Кременчуцької губернії, слід перейти до узагальнення поданого вище матеріалу.

Отже, беззаперечним ввижається факт низки стратегічних успіхів крайового більшовицького керівництва у державотворчій площині, а саме:

1. Відновлення роботи низових владних інституцій на волосному рівні;
2. Придушення антибільшовицького Руху Опору у деяких повітах (зокрема, Олександрійському), локалізація збройних виступів загонів Холодноярської республіки;
3. Налагодження роботи закладів соціальної сфери;
4. Початок економічної стабілізації.

Жителі міст і сіл губернії приймали безпосередню участь у всіх масштабних заходах загальнореспубліканського значення 1920 – 1922 років (тижневики допомоги сім'ям червоноармійців, допомога постраждалим від голоду у Поволжі, реквізиція церковних цінностей та ін.)

Проте, деякі перспективні проекти, що планувалися для запровадження на теренах губернії, так і лишилися нездійсненими внаслідок обмеженості у часі її існування. Зокрема, така доля спіткала план електрифікації, прийнятий на 1-му губернському з'їзді Рад у січні 1921 року. Згідно з ним, в першу черг електрифікації підлягали Кременчук, Занасип та Нова Іванівка; в другу – Хорольський, Чигиринський та Олександрійський повіти за рахунок невеликих електростанцій, що мали бути збудовані в Городищі, Глобині, Чигирині, Омельнику, Потоках, Пустовойтовому, Фідрівці, Онуфрїївці та Крилові; в третю – решта внаслідок будівництва 2-х надпотужних електростанцій у Олександрійському та Хорольському повітах [104]. Лише кілька десятиліть потому, у 1954 році, поблизу села Табурище розпочалося будівництво

гідроелектростанції, що невдовзі отримала назву Кременчуцької. Селище гідробудівельників, що виникне незабаром, із плином часу трансформується у провідний індустріальний центр регіону і після кількох перейменувань отримає свою сучасну назву – Світловодськ...

1. Державний архів Полтавської області (ДАПО), ф.р. 2289, оп.1, спр.8, арк.35.
2. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.9, арк.1,31.
3. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.2, арк.137.
4. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия/ Гл.ред. С.С.Хромов. – М.,1983. – С.110.
5. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.2, арк.160 – 161.
6. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.10, арк.53.
7. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.5, арк.8.
8. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.5, арк.17.
9. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.5, арк.13.
10. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.4, арк.123.
11. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.4, арк.132.
12. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.6, арк.25.
13. ДАПО, ф.р. 2289, оп.1, спр.6, арк.99.
14. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.6, арк.39.
15. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.8, арк.5.
16. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.1, арк.1 – 9.
17. ДАПО, ф.р.2289, оп.1, спр.2, арк.154 – 155.
18. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), ф.р.5928, оп.1, спр.1, арк.3.
19. Незаможній. Газета Селянського відділу Кременчуцького Губпаркому КП(б)У. – 1921. – 16 січня.
20. Незаможній. - 1921. - 11 лютого.
21. ДАПО, ф.р.1186, оп.1, спр.3, арк.63.
22. ДАПО, ф.р.1186, оп.1, спр.3, арк.17.
23. ДАПО, ф.р.1186, оп.1, спр.22, арк.1.
24. Оригінал спогадів зберігається у фондах Кременчуцького міського краєзнавчого музею.
25. ДАПО, ф.р.1186, оп.1, спр.12, арк.306.
26. ДАПО, ф.р.4008, оп.1, спр.3, арк.11.
27. ДАПО, ф.р.4008, оп.1, спр.1, арк.28.
28. ДАПО, ф.р.1186, оп.1, спр.10, арк.14.
29. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.3, арк. 101.
30. Оригінал спогадів В.Мельника зберігається у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею.
31. ДАПО, ф.р. 4008, оп.1, спр.1, арк.39.
32. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.9, арк.24.
33. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.9, арк.7.
34. ДАПО, ф.р.1189, оп.1, спр.33а, арк.11.
35. ДАПО, ф.р.1189, оп.1; спр.34, арк.427; спр.38, арк.232; спр.42, арк.486-487; спр.43, арк.296; спр.44, арк.231.
36. Незаможній. – 1921. – 7 серпня.
37. Незаможній. – 1921. – 17 серпня.
38. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), ф.р. 5928, оп.1, спр.4, арк.11.
39. ДАПО, ф.р.1186, оп.1, спр.9, арк.11.
40. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии. 1917 – 1922 гг. Сборник документов и материалов. – К., 1971. – С.206.

41. ДАКО, ф.р. 5928, оп.1, спр.2, арк.10, 14, 15.
42. ДАКО, ф.р. 5928, оп.1, спр.2, арк.49.
43. ДАКО, ф.р. 5928, оп.1, спр.2, арк. 134.
44. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр. 11, арк.4.
45. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.11, арк.241.
46. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.9, арк.2.
47. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.9, арк.5.
48. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.3, арк.69.
49. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.12, арк.280, 281.
50. Волковинський В.М. М.В.Фрунзе на Україні. – К., 1985. – С.72.
51. ДАПО, ф.р. 1855, оп.1, спр.43, арк.66, 67, 68, 69.
52. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С.374.
53. Незаможній. – 1921. – 24 липня.
54. Незаможній. – 1921. – 10 червня.
55. Незаможній. – 1921. – 25 вересня.
56. ДАПО, ф.р. 1186, оп.3, спр. 38, арк.173а.
57. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.15, арк. 127.
58. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.4, арк.55.
59. ДАПО, ф.р.1186, оп.1, спр.5, арк.8.
60. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.3, арк.91.
61. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.3, арк.144.
62. Известия. Орган Кременчугского губкома КП(б)У и Губпаркома. – 1922. – 7 вересня.
63. Известия. – 1922. – 10 вересня.
64. Великий Жовтень... – С.374.
65. Незаможній. – 1921. – 27 травня.
66. Незаможній. – 1921. - 20 квітня.
67. Великий Жовтень ... - С.290.
68. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.21, арк.139 – 140.
69. Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. – К., 1965. – С.243.
70. Известия. – 1922. – 7 вересня.
71. Бюллетень Кременчугского Потребительского Общества – 1920. – Ноябрь. - № 2.
72. К труду. Еженедельный орган Кременчугского Губернского Совета Профессиональных Союзов и Губбюро производственной пропаганды. – 1921. – 8 марта.
73. ДАПО, ф.р. 1186, оп.3, спр.11, арк.29.
74. ДАПО, ф.р. 1186, оп.3, спр.11, арк.28.
75. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.15, арк.94.
76. Незаможній. – 1921. – 27 березня.
77. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.22, арк.25.
78. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.15, арк.1.
79. ДАПО, ф.р. 2289, оп.1, спр.2, арк.184.
80. ДАПО, ф.р. 1186, оп.3, спр.8, арк.22.
81. Незаможній. – 1921. – 25 серпня.
82. Незаможній. – 1921. – 20 вересня.
83. Незаможній. – 1921. – 1 вересня.

84. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.23, арк.5.
85. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.23, арк.28.
86. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.23, арк.35.
87. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.24, арк.89.
88. ДАПО, ф.р. 1186, оп.1, спр.25, арк.59.
89. Незаможній. – 1921. – 23 лютого.
90. Незаможній. – 1921. – 11 лютого.
91. ДАПО, ф.р. 1186, оп.3, спр.10, арк. 33.
92. Незаможній. – 1921. – 7 серпня.
93. Незаможній. – 1921. – 15 липня.
94. ДАКО, ф.р. 5928, оп.1, спр.2, арк.48.
95. Незаможній. – 1921. – 15 лютого.
96. Незаможній. – 1921. – 6 квітня.
97. Незаможній. – 1921. – 2 липня.
98. Незаможній. – 1921. – 26 липня.
99. ДАКО, ф.р. 5928, оп.1, спр.2, арк.68.
100. ДАКО, ф.р. 5928, оп.1, спр.2, арк.73, 93.
101. Известия. – 1922. – 16 сентября. – С.3.
102. ДАПО, ф.р. 1186, оп.3, спр.10, арк.10.
103. Известия. – Кременчуг. – 1922. – 4 ноября.
104. Незаможній. – 1921. – 9 лютого.